

Házi idősgondozás – a házicselédség vagy az önmegvalósítás útjain?

A tanulmányban¹ három házi időszápolással foglalkozó nő történetén keresztül próbálom értelmezni, hogy mit jelent számukra ez a sajátos tartalmú a munka. Ilona közel 80 éves kisvárosi nő, irodistaként ment nyugdíjba még a rendszerváltás előtt. Több mint tíz éve vállal hathetes váltásokban feketén házi idősgondozást Németországban. Ágnes 60 éves, évtizedeket töltött az egészségügyben, utóbb a szociális szférában is dolgozott. Ő is nyugdíjasként kezdett külföldre járni egy dunántúli kisvárosból; bejelentés nélküli házi ápolóként megfordult Németországban és Ausztriában. Az interjúk 2015 végén és 2016 elején készültek,² ekkor Ilona azt fontolgatta, hogy hamarosan abbahagyja ezt a munkát, Ágnes pedig néhány hónappal első beszélgetésünk előtt hagyott fel vele. Történetük egy pontján mindketten cselédmunkaként azonosították a külföldi családoknál vállalt idősgondozást. Velük szemben Ditta, egy negyvenes éveiben járó falusi nő arról beszélt, hogy az anyagi boldogulásért vállalt házi ápolás számára hivatássá vált. A külföldi munkából hazatérve falujában, az idősek otthonában dolgozik – immáron kevesebb pénzért, de ugyanolyan szakmai elhivatottsággal. Az ő történetében nem merül fel a házicseléd képe, és a rákérdezésnél is elhárította ezt a párhuzamot. Ditta az elbeszélését a szakmai önfejlesztés, önmegvalósítás témája köré szervezte. Az önmegvalósítás narratívája ebben a kidolgozott formában igen ritka (lásd Turai 2018), ami önmagában is jelzi a házi ápolást meghatározó globális és strukturális kényszereket, melyeket a cselédmetafora érzékenyen tár fel mikroszinten (lásd Németh–Váradai 2018, Melegh et al. 2018).

A tanulmány arra keresi a választ, hogy mit jelentenek nekik ezek a szerepminták, valamint hogy milyen szakmai és családi összefüggéseket fednek fel és rejtenek el ezek a metaforák. A cselédhasonlat használata diszkurzív korlátokba ütközik, amivel számot kell vetnie az elemzésnek is. A cselédszerephez asszociált negatív jelentések (Illyés 2005 [1936], Erdei 1973 [1938], Czingel–Tóth 2014) és a pozícióhoz tapadó tovább élő stigma ugyanis aligha jelent olyan szerepet és

¹ Ez az írás a „Házi ápolók – új/globalis cselédek? A cselédmetafora két házi idősgondozással foglalkozó nő történetében” címmel a *socio.hu* 2016/4-es számában megjelent tanulmányom átdolgozott, kibővített változata.

² Ilonával a félig strukturált mélyinterjúkat Virág Tündével készítettük, az Ágnessel és Dittával készült interjúkat egyedül vettem fel.

társadalmi pozíciót, amivel könnyen, a pozitív énkép fenntartásával lehetne azonosulni, s egy interjú keretében erről bőven beszámolni. Ezért inkább a metafora használatának elhárító és retorikai funkciói kerülnek a vizsgálódás fókuszába, miközben ezeket ellenpontozza Ditta történetében az önkiteljesítés lehetősége. Mindkét narratíva nagyjából azonos társadalmi pozícióhoz és térhez köthető típusos tapasztalatokat értelmez; kérdés, hogy mennyiben képesek a strukturális kényszerek átkeretezésével a házi idősgondozók mozgásterét bővíteni, gondolkodásukat alakítani.

Az elemzés során szem előtt tartottam azt a módszertani alapvetést, miszerint nincs közvetlen és feltétlen összefüggés egy jelenség interjúbeli említésének gyakorisága, kidolgozottsága és annak szubjektív fontossága között. Azaz olyan személyesen fontos dolgokról is hallgathat valaki egy interjúban, amelyek valamiért nehezen megoszthatók (elmondhatatlanok vagy kimondhatatlanok), és e helyett beszélhet hosszan egy számára valójában érdektelen dologról, például azért, hogy elterelje a beszélgetés fonalát (lásd Németh 2017). A cselédségre vonatkozó szűkszavú utalások következképpen a belsőleg kialakított jelentések megosztásának dilemmáira (szégyen, a metafora kidolgozása, szerepazonosulás és -távolítás) is utalnak, így az elemzés a kimondás és a körülírás dinamikájára is figyel. Az, hogy mikor és milyen élmények elmesélése után kerül elő a cseléd szó, éppolyan informatív, mint az, hogy sem Ilona, sem Ágnes nem használt szerepére és saját magára más, közelebbi fogódzót nyújtó kifejezést. Az elvégzett munkára néha a gondozás kifejezést használták, de legtöbbször elkerülték a szerepre, munkakörre expliciten utaló megnevezéseket. (Arra a kérdésre például, hogy milyen munkát kell elvégezniük általában a családoknál, Ilona így felelt: „*Mindent a világon.*”) Ezzel szemben Ditta következetesen ápolásnak nevezte a munkakört, és a cselédhasznalatot firtató interjúkérdést sajátos válasszal hárította el.

A cselédmetafora jelentésrétegeinek értelmezéséhez azokat a szöveggörnyezetből kiragadott részleteket vizsgálom, amelyekben előfordul a cseléd szó, és azokat, amelyek az ekként azonosított helyzetekhez szorosan kötődnek. Az önmegvalósítás lehetőségének elemzéséhez az ápolás köré szerveződő részleteket veszem szemügyre. Az interjúrészleteket előbb dekontextualizáltan vizsgálom, majd megpróbálom az interjúkból kirajzolódó élettörténeti és családi összefüggésekbe illeszteni.³

³ Nem végzem el tehát a három élettörténet teljes hermeneutikai esetrekonstrukcióját (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002), mivel az összefüggések feltárásához a biográfiai elemzés első lépését (a megélt élet rekonstrukciója) mozgósítom (lásd bővebben a hermeneutikai esetrekonstrukció részeként Rosenthal 1993, Kovács 2007b). A dekontextualizált részleteket azonban az előzőleg kirajzolódó életösszefüggésekbe illesztve próbálom értelmezni. Ez a módszer merít tehát a hermeneutikai esetrekonstrukció módszeréből, azonban távolról sem az. Az elemzést egyfelől behatárolja, hogy nem narratív életútinterjúk (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002) készültek, hanem narratív és nem narratív kérdezői technikákat egyaránt használó félig strukturált (mély)interjúk. Másfelől az elemzés célja nem a három élettörténet esettanulmányként történő megértése, hanem a cselédmetafora és az önmegvalósítás toposz szubjektív jelentéseinek feltárása.

A cselédmetafora beszüremkedését a házi idősápoló szerepének leírásába nemcsak személyes, szubjektíve megélt és értelmezett tapasztalatok mozgathatják, hanem a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, valamint az alkalmazó családokhoz fűződő viszony is analógiákat kínál. Ezért az interjúkhoz előbb külső nézőpontból közelítek, megkeresve azokat a megélt élményekből felfejthető párhuzamokat, amelyek a házi idősápolók és házicselédek társadalmi pozíciója és a háztartásokban elfoglalt helye között mutatkoznak. Ezek a problémák és konfliktusok mindhárom nő tapasztalati terében megjelennek, azonban másként értelmezik azokat és másként is reagálnak ezekre. Az interjúk elemzéséből úgy tűnik, hogy már az észlelés, a tapasztalatok keretezése erőteljesen alakítja a válaszokat, módokat és az idősgondozáshoz való viszonyt, miközben ezek a reakciók a női szerep-repertoár sokféleségét is mozgásba hozzák.

A család magánszférájában élő háztartási alkalmazottak⁴ jelenléte ugyanis a modern időkben a polgári család funkcióváltásához kötődik; a 19–20. század fordulóján a polgári státuszú nők felszabadulása a házimunka alól és a család reprezentációs feladatainak nőkre hárulása hívta életre (illetve prolongálta) a házicselédség intézményét (Gyáni 1983). Az utóbbi évtizedekben a nők tömeges munkába állása miatt jelentkező „gondozási deficit” (Ehrenreich–Hochschild 2004:8), a többgenerációs család felbomlása, az előregedő társadalmak megnövekedett ápolási szükséglete, valamint az állam csökkenő szerepvállalása és a szociális ellátás részben egyénekre (családokra) hárított feladata tartja a nukleáris családok körében (vagy közelében) a házvezetőnőket, dadákat, idősgondozókat, akiket formális vagy informális megállapodás, illetve bizalmi kapcsolat fűz munkaadóihoz (Ehrenreich–Hochschild 2004, Cheever 2004, Rivas 2004, Anderson 2004, Parreñas 2001, 2004, Yeates 2009, Turai 2014, 2018, Lutz 2011).

A globális migráció feminizálódása, a nyugat-európai háztartásokban mutatkozó megnövekedett gondozási szükséglet, valamint a házimunka továbbélő feminizáltsága tehát egymást erősítő tényezők. Az „új gender-egyezmény” (*new gender arrangement*, Friese 1996, idézi Lutz 2011:10) úgy mentesíti a „nyugati” vagy „a globális északon” élő nőket a házimunka alól, hogy a háztartásokban keletkezett munka- és gondozáshiányt más nőkre (többnyire bevándorlókra) hárítja. Ez egyfelől újratermeli a magánszférában, nem produktívnak bélyegzett munkát végző, alávetett gender-pozíciót, másfelől fenntartja a polgári háztartáshoz nem családtagként kötődő fizetett munkavállaló státuszát (Lutz 2011).

A globális viszonyok között a házi segítők munkavállalása, útvonalai és stratégiai kiagyazódnak a nemzetállami keretekből. A külföldön vállalt munka transznacionális szereplőkké teszi a lokalitásukból kiagyazódó nőket, akiket a globális

⁴ A háztartási alkalmazott kifejezés ebben az összehasonlításban problematikus, mivel a „domestic worker” kifejezést is így fordítják, de a házicselédeket is gyakran így emlegetik. Az ’50-es évektől a háztartási alkalmazott kifejezés lassanként felváltotta a korszakban egyre pejoratívabbá váló cseléd fogalmát (lásd Gyáni 1983, Czingel–Tóth 2014). Ezért a házicseléd és háztartási alkalmazott kifejezéseket szinonimaként használom, míg napjaink transznacionális házi alkalmazottait házi idősápolónak vagy – kiterjesztettebb feladatkör esetén – házi segítőnek nevezem.

egyenlőtlenségek világszerte, így Magyarországon is, egyre nagyobb számban indítanak útnak (Ehrenreich 2004). Terepi tapasztalataink azt mutatják, hogy a lokalitáshoz kötődő kapcsolatok továbbra is kulcsfontosságúak, hiszen innen indulnak azok a többé-kevésbé intézményesült, formális vagy informális hálózatok, melyek a kisvárosban és a faluban egyaránt több mint tíz éve összekötik a magyar vidéki periférián⁵ élő nőket a németországi vagy ausztriai családokkal és a gondozásra szoruló idősekkel. Az ismeretségen, bizalmi kapcsolatokon alapuló hálózatot mindkét térben a munkaszervezőként is működő „sofőrök” mozgatják, akik fuvar- és közvetítési díj fejében háztól házig hozzák-viszik négy-hatetente a környékbeli idősgondozókat, és ha szükséges, segítenek újabb családot (munkahelyet) találni (lásd Váradi et al. 2017, és tanulmányát e kötetben).

Szubjektív élmények – strukturális párhuzamok

Az egykori házicselédék (háztartási alkalmazottak) és a mai házi segítők és ápolók mindennapjai, strukturális pozíciója és társadalmi szerepe között több párhuzam is mutatkozik.⁶ A nők történetéből kiragadott életképek voltaképpen a makro- és mikroszint között közvetítenek; megmutatják, hogy a szubjektíve észlelt és értelmezett élmények a társadalmi struktúra által közvetítettek, azaz társasan-társadalmilag meghatározottak. Az élethelyzetek és élmények cselédléthez kötöttségét elsőként a külső megfigyelő pozíciójából veszem szemügyre, függetlenül attól, hogy egy-egy kiragadott részletet az érintettek ebbe a kontextusba helyezték-e vagy sem. A hol közelinek, hol távolinak tetsző cselédhasonlat azért sem érdektelen, mert mind a kibocsátó közeg (Magyarország), mind a célországként választott befogadó országok (Németország, Ausztria) társadalmi hagyományaiban van előképe a cselédtartásnak, amely néhány generációnyi távolságból elérhető emlékeket, felidézhető szerep-attribútumokat nyújt a történeteiket megosztó nőknek.⁷

A háztartási alkalmazott, azaz a házicseléd éppúgy a család „része és tartozéka” (Gyáni 1983:11) volt, mint ma a házi ápoló vagy segítők. Míg az előbbiek egy fedél alatt éltek a családdal, amelyet kiszolgáltak, az utóbbiak választhatnak a családdal való együttélés vagy a különélés között. A beköltözés vagy a különálló lakhely választása egyfelől a feladattól, a családban vállalt funkciótól függ, másfelől a mun-

⁵ E tanulmány keretei között csak a kutatási terepként kiválasztott, periférikus helyzetű lokalitásokban gyűjtött tapasztalatokra hivatkozom, hiszen ezek adják az elemzett interjúk társadalmi kontextusát, azonban a külföldi munkavállalás, köztük a házi időszápolás a jobb helyzetű régiókban, a hazai „centrumterületeken” is létező jelenség.

⁶ Az elemzés keretei között a háztartások és családok körüli feladatokat ellátók közül csak a gondozottakkal vagy azok családjával egy háztartásban élő házi ápolókkal foglalkozom, de a párhuzamokat és analógiákat firtató szakirodalmi áttekintés esetenként túllép ezen a kategórián.

⁷ Míg Nyugat- és Észak-Európában az I. világháború után gyorsan visszaszorult a háztartási alkalmazott intézménye, addig a kontinens keleti felén ez a társadalmi kapcsolat makacsul tartotta magát (Gyáni 1983, Czingel–Tóth 2014).

kavállaló lehetőségeitől és attól, hogy mennyire kiszolgáltatott. Általában a frissen érkezett, nagyobb távolságról jövő (külföldi) migránsok a bentlakást választják, hiszen az egyszerre kínál pénzkeresetet és lakhatást, miközben a magánszféra, a család otthona nagyobb védelmet nyújt az illegálisan érkezőknek (Yeates 2009, Rivas 2004, Anderson 2004). Ez a közelség azonban nemcsak elrejt, hanem az esetleges visszaélések, a kizsákmányolás nyomait is elfedheti (Lutz 2011).

Az 1876. és az 1907. évi magyar törvények szerint a háztartási alkalmazott a családfő „háznépének tagjává” (Gyáni 1983:18) vált, és a családfő gyámsága alá került. A házicselédletét következőképpen „a személyes függés viszonyaival átszőtt szolgálat” (Gyáni 1983:22). A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a cseléd fegyelmezésére, adott esetben testi fenyegetésére vagy akár a szerződéstől elálló munkavállaló hatóság általi kényszerítésére is voltak törvény adta lehetőségek – bár utóbbira csak ritkán került sor. A képzetlen, megfelelő engedélyek nélkül érkező bevándorló nők ma is kiszolgáltatottak, s háztartási alkalmazottként találkozhatnak pszichés vagy fizikai bántalmazással, illetve szexuális zaklatással (Ehrenreich 2004, Anderson 2004). Az érzelmi megterhelés és a potenciális visszaélések mellett a munkaadóval egy fedél alatt élő házi alkalmazottak könnyebben kihasználhatók. A betegek frusztrációiból, időskori rigolyáiból vagy a családi konfliktusokból fakadó érzelmkitörések elviselése gyakran ma is része a házi ápolók életének (Rivas 2004, Anderson 2004, Cheever 2004, Kordasiewicz 2014).

A házi ápolók munkája a gondozás huszonnégy órás szükségletéből adódóan nem munkaidőhöz kötött, és megköveteli a közös háztartásban élést. Jóllehet az egykori háztartási alkalmazottak is bentlakók voltak, nagy különbséget jelent, hogy a feladataik között a másokról (például gyerekekről, idősekről) való *érzelmi* gondoskodás csak másodlagos szerephez jutott a házimunkához képest. A házi ápolókra azonban a családtagok az idős ember összes gondozási szükségletét ráháríthatják a segítségnyújtástól a háztartásvezetésen át az érzelmi és kommunikációs szükségletekig (Rivas 2004). A személyre szabott gondoskodás összetett feladat, mivel reagál a fizikai, mentális és érzelmi szükségletekre, amelyet az idős ember betegségei, hanyatló ereje tovább bonyolítanak. A gondoskodás „árúvá válása”, előírt és fizetett jellege nehezen feloldható feszültséget teremt (Anderson 2004, Rivas 2004), ugyanis „a gondozó soha nem tudja kifejezni azt, hogy igazán törődik valakivel, mert bármit is tesz, semmit nem tekintenek ajándéknak” (Rivas 2004:82).

Ugyancsak párhuzam mutatkozik azokban az élethelyzetekben, amelyek a fiatal vagy éppen az idősödő, nyugdíjas korú nőket ezekbe az eredetileg átmeneti életszakaszokként számon tartott alkalmazásba terelik. Korábban a házicselédletet túlnyomórészt az alacsonyabb társadalmi státuszú hajadonok választották.⁸ Háztartási alkalmazottnak lenni a legtöbbjük számára átmeneti (vagy ennek gondolt) életszakasz volt, az önálló életük, felfelé törekvésük első lépése. A társadalmi mo-

⁸ Jóllehet a házicselédlek társadalmi rekrutációs bázisa nem korlátozódott kizárólagosan a parasztságra, legfeljebb 3-4%-uk érkezett a kispolgári státuszszint feletti családból (Gyáni 1983).

bilitás mellett ezeknek az éveknek rejtett szocializációs funkciója is volt: felkészülés a feleség- és az anyaszerepre, a középosztályi viselkedési szabályok mint norma vagy ideál interiorizálása és a polgári konyha fortélyainak megismerése (Gyáni 1983, Lutz 2011). Ma a fiatal, családalapítás előtt álló nők fizetett háztartási munkavállalásában (*domestic work*) szerepet játszhat a mobilitási ambíció, az egzisztenciateremtés (tőkefelhalmozás) vágya, de leginkább a státusztartás követeli meg ezt az erőfeszítést. Az anyaszerepből kikerült nyugdíjas korú nők is inkább a státuszmegtartásért vagy a következő generációk elindításért küzdenek, csakúgy, mint a gyermekeiket kényszerűségből otthon hagyó anyák (lásd Parreñas 2004, 2001, Lutz 2011). A kényszerűen vállalt áldozathozatalnak helyi szinten kidolgozott narratívája és bevett családi „forgatókönyve” van. Az alacsony presztízsű, „hagyományosan” alulfizetett háztartási munka (*reproductive work*) továbbra is feminizált, annak ellenére, hogy a háztartásokban foglalkoztatott (bevándorló) nők átlagos iskolai végzettsége globális szinten folyamatosan emelkedik. Kelet-közép-európai kontextusban ugyancsak jelentős különbség az elődökhöz képest, hogy a mai „új cselédség” (*new maids*, Lutz 2011) igyekszik elkerülni a beköltözést a családhoz, gyakran középosztályi eredetű, az átlagos életkora magasabb, és nagy erőfeszítéseket tesz azért, hogy ne szakadjon ki teljesen a saját családjából (Lutz 2011) – voltaképpen transznacionális ingázó életmódot folytat (Turai 2018).

A „mindenes” házicselédnek munkaköre „előre nem körülírt tevékenységeket” (Gyáni 1983:19) foglalt magában, ami gyakorlatilag a háziasszony találékonyására bízta az alkalmazottak foglalkoztatását, akiknek rögzített munkaidő híján a vasárnap délutáni kimenőtől eltekintve szabad idejük sem volt. A nap folyamán egymást váltották az intenzív munkával és a rövidebb pihenővel töltött időszakok, ám eközben is folyamatosan rendelkezésre kellett állniuk (Gyáni 1983). Ilona és Ágnes is huszonnégy órás munkaidőről, illetve állandó készenlétről számolt be az ellátásra szoruló állapotától függően: Ilona soha nem mert mélyen aludni, mert a rá bízott idős gyakran leesett az ágyról, míg Ágnesnek az okozott gondot, hogy a gondjaira bízott idős férfi éjjelenként magáról elfeledkezve, bot nélkül járt-kelt a lakásban.

Mindenes cselédnek lenni a múlt században voltaképpen azt jelentette, hogy szakképzettség nélküli házi mindenesként kellett dolgozni, s a befogadó családok egy része ma is így tekint a hozzájuk érkező házi ápolókra. Ezért ők nehezebb helyzetben vannak, mint a család életéhez lazábban kapcsolódó, kötött munkaidőben dolgozó vagy előre meghatározott feladatokat ellátó házvezetőnők, dadák vagy szakácsnők. Ágnes először egy németországi tanyán, egy többgenerációs gazdálkodó családnál vállalta az idős, mozgáskorlátozott házaspár ellátását, de hamar kiderült, hogy a család összes gondozási szükséglete (idősek, betegek, kisgyerekek) rá hárul, miközben a házimunkák átvállalása mellett mezőgazdasági munkákat is kellett végeznie. Ő úgy érezte, hogy jelenléte az idős és magatehetetlen asszonyban a maximális kizsákmányolhatóság érzését keltette, aki engedve a kemény paraszti munkával töltött aktív kor után a mozdulatlanságra ítélt öregkorból fakadó frusztrációinak, élvezte a másik feletti rendelkezést, és örült, hogy „van neki egy ugráló bohóca”, akivel bármit elvégeztethet. Ilonához hasonlóan Dit-

ta természetesnek vette a háztartási munkát; azt, hogy az ápolásra szoruló idős közvetlen környezetét neki kell rendben tartania: „mert én úgy voltam vele, hogy nekem kell főzni, takarítani, minden az én dolgom körülöttük; és lepisilte a vécénél a kis szőnyeget, és én fogtam, kimostam, mert úgy voltam vele, hogy szaga van neki.”

A házi segítő (pl. házvezetőnő, dada) alkalmazása ma is fontos presztízsjelző (Anderson 2004, Kordasiewicz 2014, Lutz 2011), akárcsak a két világháború közötti magyar társadalomban, ahol a cselédtartás a középosztályi lét egyik megkülönböztetett attribútuma volt – még a korszak végén is, amikor a többnyire középosztályi nivót el nem érő háztartásokban terjedt a leggyorsabban (Gyáni 1983). Az '50-es, '60-as években az ideológiai-politikai váltás ellenére is szinte változatlan tartalommal maradt fenn ez a társadalmi kapcsolat (Czingel–Tóth 2014).

A mai ápolók, segítőik jelenléte gyakran úgy járul hozzá a családok presztízstermeléséhez, hogy a munka elvégzői többnyire láthatatlanok maradnak. Ennek ellenére a segítők fizikai megkülönböztetése (pl. kötényviselés, a ruháik külön mosása) fenntartja a stigmatizáltságot (Cheever 2004, Anderson 2004, Kordasiewicz 2014). A láthatatlanság azonban nem pusztán a négy fal közötti életet, a családnak való alárendeltséget, valamint a véget nem érő (láthatatlan és lebecsült) házimunka elvégzését jelenti. Utóbbi ugyanis egyben a társadalmi (presztízis)viszonyok, valamint a családi, emberi kapcsolatok újratermelése és megerősítése is (*reproductive work*), miközben az átvállalt munka miatt megnövekedett szabadidő előnyeit az alkalmazó élvezi (Yeates 2009).

A láthatatlanság társas elszigeteltséggel is jár (Gyáni 1983, Rivas 2004, Anderson 2004, Kindler 2009, Kordasiewicz 2014, Turai 2014, 2018). Nemcsak a munkanap változó, jószerével a végtelenségig nyújtható mivolta, hanem az állandó felügyeletre szoruló gondozott is távol tartja a munkavállalót a külvilágtól. Ahogy egykoron a házicselédeknek a családjuktól távol, egymagukban kellett helytállniuk az idegen környezetben, úgy a külföldi munkát vállaló házi ápolók is nyelvileg, kulturálisan idegen háztartásokban élnek. A kiszakadás és a beilleszkedés erőteljes kulturális adaptációt kíván mind a tágabban értelmezett befogadó közegekhez (a városi, polgári kultúrához, a külföldi viszonyokhoz), mind az alkalmazó családhoz, az idős emberhez. A globális viszonyok közepette a modern migráció nagy (kulturális) távolságokon átívelő útvonalai tovább mélyítik a gondozó és gondozott közötti nyelvi, kulturális és gazdasági szakadékot. A nők nemcsak nyelvi nehézségekről számoltak be – bár olyan eset is akadt, amikor gyengébb német nyelvtudása miatt bántak lekezelően Ágnessel. Ilona arról is mesélt, hogy az idős, leépülő ápolókkal gyakran egyáltalán nem lehetett beszélni, mivel nem voltak kapcsolatban a külvilággal; némán bámultak maguk elé, vagy éppen a függönnyel táncolva énekeltek. Ezek a pszichésen megterhelő helyzetek tovább fokozzák a magányosság érzését; miközben az is a befogadó család jó szándékától függ, hogy telefonálhatnak-e ismerőseiknek vagy családtagjaiknak. A házi ápolóknak minden család és minden gondozott mellett más mozgásterük adódik, azonban Ilona és Ágnes is szenvedett külföldön a nyelvi-kulturális elszigeteltségtől, a folyamatos figyelem miatti frusztráltságtól és a magányosságtól. Ditta már a külföldi mun-

ka tervezésekor elkezdett németül tanulni, tudatosan készült a nehézségekre, így nem meglepő, hogy ez az ő elbeszélésében kevésbé hangsúlyos. Ugyanakkor a távolsággal, a magánnyal ő is szembesült, és kiemelte a férjével való kapcsolattartás, a rendszeres beszélgetések fontosságát, az internet előnyeit.

A házimunkát végző segítők sokszor a munkaidő rögzítését tekintik személyes autonómiájuk első lépcsőjének (Kordasiewicz 2014), miközben a szabadidő értelmes eltöltése, az ismeretségek kialakítása a mozgástér bővítésének fontos eszköze. Futó ismeretségek, városi kapcsolatok kialakulhatnak a megszokott bevásárló- vagy sétaútvonalakon, de akár az utazás alatt is, ahol a szervezők és a sofőrök összeszokott társaságokat szállítanak. Ezek a kapcsolatok nem pusztán a szót értés, a társas szükségletek miatt fontosak, hiszen a tájékozódás és az információk a továbblépésben, a jobb helyre kerülésben is segíthetnek. A történetekből azonban kitűnik, hogy a három nő egy viszonylag lehatárolt térben mozog (boltba, gyógyszertárba jár), ahol legfeljebb alkalmi munkásokkal, bevándorlókkal, más külföldön dolgozó magyarokkal találkozhatnak. Mindebből egyfajta „cselédkorzóra” (Gyáni 1983:200) emlékeztető, homogén társadalmi miliő rajzolódik ki, amely csak korlátozottan mozgósítható kapcsolati tőkét feltételez. A házi ápolók és segítők társadalma ma is atomizált, hiszen kis érdekérvényesítő képességgel bíró, izolált, háztartásokba zárt egyénekből áll, ahol a be nem jelentett alkalmazottaknak semmilyen érdekképviselőjük, biztosításuk nincs.

Feszültségek erőterében – szerepek, játszmák, konfliktusok

A házi ápolók érdekérvényesítő képessége alapvetően attól függ, hogy milyen családba kerülnek, és ott mekkora mozgásteret vívnak ki maguknak, miképp sikerül egyeztetniük a szakmai és családbeli szerepüket (Kordasiewicz 2014). Miközben konfliktusaik jó része társadalmilag meghatározott, megélt élményeik és kivívott pozíciójuk messzemenően *családfüggő*. Az implicit szerepegyeztetés egyfelől azért lehetséges, mert a helyzetük a korábbi házicselédekéhez képest rugalmasabb (nincs személyes függés, törvényben rögzített alárendeltség), de munkavállalói helyzetük sokszor továbbra is szabályozatlan, informális, és a családbeli szerepük feletti bizonytalan. A házi ápoló vagy segítő szerepe, bár intézményesült, „megőrizte a családias jegyeket” (Turai 2014:333). Az alkalmazó család nyíltan degradálhatja őket, ez *szolgáltatként* aposztrofálja a munkát („cselédkedés”), a családhoz tartozás hangsúlyozása a *családias* relációkat és reagálási módokat hozza előtérbe, míg a szakmaiság, a profizmus diskurzusa a *munka* világához köti ezt a tevékenységet, a személyes kapcsolat kialakítása végül a *barátság* viszonyrendszerébe horgonyozza le a segítségnyújtást (Lutz 2011, Kordasiewicz 2014, Turai 2018).

Az összezártság egy idegen családdal jelentős érzelmi és pszichés energiákat emészt fel, és folyamatos figyelmet, önreflexiót igényel. Ugyanakkor még a sikeres adaptáció esetében vagy éppen az egyenrangúságon alapuló partneri viszony

kialakításakor is elkerülhetetlen a feszültség, amely abból fakad, hogy a segítők, akárcsak egykor a házicselédek, a karnyújtásnyira lévő jobb mód díszletei között élnek, ám ehhez meglehetősen korlátozott a hozzáférésük. Legtöbbjük számára a migráció, az idegen háztartásokban vállalt alacsony presztízsű munka a hosszabb távú boldogulás záloga. Ágnes és Ilona is úgy gondolta, hogy a munkát, amire ők a két ország közötti gazdasági különbség miatt rákényszerülnek, az adott ország állampolgárai lenézik, és ennyi pénzért biztosan nem végeznék el. Noha a szerepvizonyok rögzítettsége miatt az egykori házicselédek életében élesebb volt a társadalmi polarizáltság, az életszínvonalbeli különbségekre reflektáló, cselédek és urak világához kötődő hasonlat jóval a cselédmetafora előtt felbukkan Ilona elbeszélésében: *„Ez olyan, mint egy Esterházy kastély. Még a berendezése is úgy van. [...] Ilyen házakba laknak.”*

A befogadó család mindennapjainak, fogyasztási szokásainak, szabadidős tevékenységeinek megfigyelése tudatosítja és a mindennapok részévé teszi az életszínvonalak közötti szakadékot, a gondozott idősek életkörülményeinek (nyugdíj, étrend, egészségügyi ellátás) megismerése pedig elkerülhetetlenné teszi az összehasonlítást az itthon maradt családtagok életesélyeivel vagy akár a személyes kilátásokkal.

„Ott nagyon jól élnek, ahány gyerek, annyi kocsi van mindenhol, hát borzasztó, hogy milyen jól. És mindig nyaralni mennek, örökké nyaralnak. [...] Fantasztikus, hogy milyen jól élnek. Hogy milyen szegények vagyunk hozzájuk. [...] Mi nagyon szegények vagyunk, mi olyan szegények vagyunk máma, én nem mondhatom magam olyan szegénynek, de az én anyámnak hét gyereke volt. [...] Nem idegesek, nem stresszesek, mint nálunk, ugye megöli a család egymást, mert nincs pénz, nincs mi-ből élni.” (Ilona)

A családi otthon felosztása, a térhasználat szabályai, a beköltözőnek szánt helyiség, a személyes (magán)tér hiánya ugyancsak kifejezik a társadalmi távolságot, az alá-fölé rendeltséget, és esetenként a család életéből való kizárást közvetítik.

„Na, azt is megfogadtam, hogy olyan helyre, ahol az egész család ott van, ott vannak az öregek, ott van az egyik gyerek az egyik emeleten, aztán a másik, én meg lemegek a *kellerbe*, a pincébe, egy... egy olyan szar matracon – én nem vagyok egy nagyigényű, de akkor..., ahová bejárnak, még azt is megkérdezték, hogy éjszaka mér' égett a villany a fürdőben.” (Ágnes)

A folyamatos készenlét és a személyes tér hiánya jószerevel lehetetlenné teszi a család életétől való visszavonulást, azaz a munkaszünetet. Ám a kéznél lévő-ség és a láthatóság arra is alkalmat ad a családnak, hogy a bentlakót egész nap ellenőrizze: a munkáját, a fogyasztását (víz, fűtés, villany, étel, telefon), esetleges pihenőjét. Konfliktusokat generálhat a tévé elhelyezése és használata vagy éppen a személyes szabadidő kiharcolása. A sokoldalú függés folytonos érzékeltetése

nem feltétlenül általános, ám a magánszféra megteremtéséért vagy lehatárolásáért zajló konfliktusok jól jelzik azt a többszörösen összetett, ambivalens szerepviszonyokkal (ismerős-idegen, családtag-kívülálló, dolgozó-munkaadó, segítő-kiszolgáltató) átszótt helyzetet, amely folyamatos határmegvonást követel meg a családtagok és a családdal együtt élők, ám oda nem tartozók között. A határmegvonás konfliktusos voltát bizonyos esetekben tovább élezi, ha a gondozott családja a házi alkalmazottat a családhoz tartozásra hivatkozva próbálja a munkakörön túlmutató vállalásokra bírni, vagy éppen a lojalitását megszerezni (Kordasiewicz 2014, Németh–Váradi 2018).

Ágnes határozottan azon a véleményen volt, hogy személyes autonómiájának megőrzése kizárólag akkor lehetséges, ha csak a segítségre szoruló idős ember él egy házban. Az ideális helyzet Ágnes számára az volt, amikor a gondozott férfi társa hetente látogatta őket, nem szólt bele a háztartás vezetésébe, de lehetett tőle segítséget kérni. A családtag és az alkalmazott egyaránt kiérdemelheti és elveszítheti a bizalmat, amely leginkább az önállóságban és a döntési „jogkörökben” képeződik le: a heti kosztpénz beosztásában és a háztartás vezetésében Ágnes ezen a helyen szabad kezet kapott, miként Ilona és Ditta is a legtöbb helyen, ami egyúttal azt is jelentette, hogy azt ették, amit a gondozottnak főztek. A kommenzalitás, a közös asztalnál étkezés az egyenrangúság kifejezése a rendi társadalmak kialakulása óta (Weber 1987), ám ez nem feltétlenül valósul meg a házi ápolók és befogadó családjaik között: a közös étkezés még ma is fontos szimbolikus határvonal (lásd Kordasiewicz 2014, Váradi tanulmánya e kötetben).

A saját idő kivívását Ditta elengedhetetlennek érezte, hiszen az esti visszavonulás adott alkalmat a családdal való kapcsolattartásra, a férjével folytatott hosszabb beszélgetésre. Igaz ugyan, hogy kezdetben „cselhez” folyamodva érte ezt el, de később rájött, hogy az egyedül eltöltött időt a gondozott idős is igényli. Az ő történetében a közös vacsora elmaradása mögött nem a megkülönböztetés, az alárendeltség kellemetlen tapasztalata áll, hanem éppen az egymásra figyelés, a másik személyes autonómiájának tiszteletben tartása motiválja.

„És nekem az este volt az érzékeny pontom, hogy este ne kelljen ott ülni velük. Ha elvégzek, ha nyolcig ott kell lenni, ott kell lenni, de ne kelljen ott lenni tízig, tizenegyig, éjfélig. Az első bácsi, ahol voltam négy évig, az nagyon szerette a meccset. És akkor én rájöttem pár alkalom után, hogy: »Opa, öltözzünk át, fáj egy kicsit a fejem« – kicsit füllentettem ezzel, mondom –, »lepihennék, nem baj?« »És a vacsora?« »Azt én elkészítem.« »Jól van.« Átöltöztünk, odaült a tévé elé nézni a meccset, én vacsoraidőkor fölmentem, a tálcára én mindent rákésztettem – az volt a jó, hogy nem hallott valamilyen szinten –, én be tudtam menni a konyhába, ő nem látott oda, én elkészítettem az ennilalót, fölköcskáltam mindent, két üveg sör, bevittem neki. És nézett. És akkor, ugye, arra odafigyeltem, hogy szeret meccset nézni, a vacsorája meglegyen, a munkámat attól én elvégeztem, később felmentem, elvittem az üvegeket, poharat, tálcat, és ez neki is jó volt, hogy nem voltam ott vele, nem együtt vacsoráztunk.”

A kölcsönösség, azaz a szívességek és ajándékok cseréje szintén fontos viszonyjelző. Amikor Ágnes a fent említett párral töltötte a karácsonyt, a gondozott idős férfinak ő készítette a karácsonyi vacsorát. A menüt egyeztette a férfi élettársával is, aki természetesnek vette, hogy ő is hivatalos az ünneplésre. Ágnes nem volt olyan helyzetben, hogy a meghívottakról döntsön, hiszen az a háziasszony dolga, ám mivel neki is megvoltak a *háziasszonyi* kompetenciái, nem jelentett számára problémát a helyzet. Az esetből azonban kiviláglik, hogy a pár együtt töltött ünnepének kereteit (takarítás, a lakás feldíszítése, sütés-főzés) Ágnes biztosította kivülállóként, aki ráadásul megajándékozta az alkalmazóit.

Az ajándékozás, a viszonzás ki nem mondott kötelessége miatt, ugyancsak jól mutatja a család és a házi alkalmazott közötti kapcsolat⁹ minőségét. Egyes kutatások szerint a háztartásokban dolgozó alkalmazottak önbecsülését sérti a már nem használt tárgyak továbbadása, elajándékozása (Kordasiewicz 2014, Anderson 2004), Ilona ezt a gesztust azonban inkább pozitív példaként említette:

„Akkor, ugye, mikor kint vagyok, akkor hozzák az..., akkor hozzák az öreg holmikat, ruhákat, akkor viszem oda a szegényeknek. Cipelem a zsákot, mint a cigányok, aztán hozom haza a levetett holmikat. Hogy mégis, ruhára ne költsenek, hanem segítem őket. Sajnos, ez van. Ezt hozta ez a világ.”

A zsákot cipelő cigány alakján alapuló hasonlat alacsonyabbrendűséget, implicit alárendeltséget, szegénységet sűrít magába, noha ezt az önironikus utalás részben humorrá oldja. Ilona azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a levetett ruhákat nem saját magának, hanem a szegény rokonságának gyűjti – mintha ezzel is védené saját önbecsülését. Az ajándék mibenléte is visszatükrözi a házi ápolók ambivalens családi státuszát. Ilona egy másik helyen a testvérként szeretett gondozottjának családjától karácsonyra pénzt kapott, ami inkább bérkiegészítésnek, s nem személyes ajándéknak tekinthető. Amikor az idős ápoló meghalt, Ilonát marasztalták a temetésre, és még kétheti bérének megfelelő pénzt is adott neki a család. Ebben a relációban az ajándékozó inkább a munkaadó, semmint a családtag szerepét ölti fel, miközben az „ajándék” a társadalmi távolságot, a kiegyenlítő szerepviszonyokat is konzerválja, mivel a jutalmazó pénzüsszeg eleve kizárja a viszonzást. (Noha arra is akad példa, hogy a házi segítők apró ajándékokat visznek a rájuk bízott időseknek.)

Annak ellenére, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti kapcsolat továbbra is hierarchikus, kevésbé hatalmi, mint a házicselédek esetében volt. Akár személyes kapcsolat vagy kötődés is kialakulhat a családbeli funkciókat átvállaló segítők és a segítségre szorulóknak között. A régi házicselédek esetében azonban

⁹ Mauss szerint az ajándékozás „totális társadalmi jelenség” (Mauss 2004:197), mivel megjelenik benne az összes társadalmi intézmény, illetve alrendszer (gazdaság, politika, család, presztízs, termelés és fogyasztás, szolgáltatás és elosztás). Az ajándékozás gesztusa megvilágítja ezek működését és kölcsönhatásait (Mauss 2004).

az esetek többségében szó sem lehetett érzelmi kötődések kialakulásáról, hiszen miközben az alkalmazott a családdal élt és munkájával megteremtette a család mindennapi életének kereteit, a közvélekedés szerint sohasem tartozott hozzá: munkaadójához pusztán munkaviszony és hatalmi viszony fűzte. A patriarchális gondoskodás elemei a 20. század elejére lekoptak a cseléd-családfő kapcsolatáról,¹⁰ s ezt a kiüresedett, elszemélytelenedett viszonyt a nagy kereslet-kínálat, a közvetítésre szakosodott társaságok által felpörgetett fluktuáció, valamint a presztízs fenntartása tovább éllezte. Nem véletlenül volt oly gyakran a feszültségteli helyzet feloldása a cseléd távozása, ami viszont elindította a következő háztartási alkalmazott utáni hajszát („cselédmizéria”, Gyáni 1983:184).

A hagyományosan nagy fluktuáció ma is a házi alkalmazás sajátja, csakúgy, mint az alkalmazottak bizonytalan, prekárius helyzete (Yeates 2009, Lutz 2011). Ma a házi ápolóknak azonban nagyobb mozgásterük van, mint elődeiknek. Ha nem tudnak beilleszkedni a családba vagy kifogásolják a munkájukat, távoznak a családtól, s a kudarcnak nem marad nyoma – mint egykor a cselédkönyvben – sőt, a további elhelyezkedéshez referencia sem kell. A kiépült migrációs hálózatoknak köszönhetően (sofőrök, közvetítők) viszonylag könnyen hazajutnak, és új helyet találnak.

A három nő házi ápolóként segítségre szoruló, fizikailag vagy mentálisan akadályozott idősekkel került kapcsolatba. Betegségük és öreg koruk miatt a helyzetük alapvetően különbözik az ereje teljében lévő, független családfenntartó szerepétől, akinek a fennhatósága alá helyezték egykoron a beszegődő cselédeket. A házi ápolók esetében a munkaadó sokszor a gondozott gyereke vagy rokona, aki – akárcsak az idős rokon – rá van utalva a külső segítségre. Mindezek ellenére a társadalmi különbség, a munkaadó és alkalmazott közötti hierarchia áttételesen akkor is jelen van a kapcsolatban, ha a deklarált viszony (családtag, partneri szerep) ezt elfedi. Az időseket csökkenő cselekvőképességük, segítségre utaltságuk sem teszi egyenrangú féllé (pl. a felügyelet miatt gyerekszerepbe kényszerülhetnek), ami dinamizálja az eredetileg a beköltöző házi segítő alárendeltségén alapuló egyoldalú viszonyt és kölcsönös szerep- és kompetencia-egyeztetésre sarkallja a feleket.

¹⁰ A patriarchális viszonyokból való kiagyazódást s az egyenrangú felek közötti piaci megállapodás távolítását jól érzékelteti az alábbi, egy „úri nő” szájába adott irodalmi részlet: „De a cseléd-ügynön – gondolta – nem lehet segíteni a mai viszonyok között. Ennek a kapcsolatnak: *úr és cseléd*; más, elmúlt kor volt az igaz levegője: a jobbágyi idő és szellem, mikor mindenki szolgált valakit, végsőkben a királyt, az Istent: s a *hűség* ideálja magasztos volt, és tiszteletet keltő. Ma ez az eszmény az élclapokba került, minden szolgáló egyéniség, s az »úr«, ha kivált gondolkodik, kissé félve, lelki váddal, szégyenkezve nyúl a másik élet szent jogába, a függetlenségbe. S mert az özvegy belátta, hogy a cselédnek igaza van, ha csak ellenszenvezni tud a gazdájával, kivált nő a nővel; vagy ha közönséges – (hisz másra nem nevelték), ha lázadva túri sorsát, s nem tiszteli a tulajdont; épp ezért szívesen és gyakran cserélte a »lyányokat«. Elve volt, hogy csak addig kell tartani egyet, míg nem mer többet lopni, mint amennyit már a büdzséhez számított, s míg a viszony természetellenessége nyájasságba, elnézésbe, emberségbe takarható kölcsönösen – szóval pár hónapig. Miképp lehetne máshogyan: őszintén üzletivé tenni, pontosan megszabni vagy mellőzhetővé tenni ez áldatlan viszonyt.” (Kafka 1974 [1916]: 23 – kiemelés az eredetiben. N.K.)

Egy házi segítőkkel (*household workers*) készült kutatás szerint az alkalmazottak alapvetően két stratégiát követnek: szakmai szempontokat helyeznek előtérbe (professzionizáció), vagy személyes kapcsolat kialakítására törekednek (perszonalizáció) (Kordasiewicz 2014). Bár a hivatkozott kutatásból konceptuális okok miatt kimaradtak a házi gondozók és ápolók, Ágnes és Ilona történetében is kimutathatók ezek a cselekvéseket meghatározó viszonyulások, illetve a történetüket formáló narratív keretezések. Ágnes a legtöbbször keresztnevükön emlegette a rá bízott időseket; azt az idős férfit, akit viszonylag hosszú ideig ápolt, úgy nevezte, hogy „*az én öregem*”. A közel 80 éves Ilona következetesen *néniként* és *bácsiként* emlegette a vele egykorú vagy nála fiatalabb gondozottakat. Nem pusztán az egykorúság miatt rejlik ebben némi zavar; a „néni”, „bácsi” kifejezés valamiképp hierarchikus, visszajára fordított gyermek-felnőtt relációt feltételez, ahol a kompetencia és az ágencia, avagy ennek hiánya értelmeződik. A „néni” és „bácsi” mögött valamilyen rejtett gyerekszerep bujkál, ami néha Ilona más fordulataiban is megjelenik: „*ráparancsoltam*”. Másfelől a *bácsi*, *néni* kedélyes, akár szereteteli fordulata olyasfajta viszonyt jelöl, ahol a szerep (gondozó-gondozott), s nem a személyiség a lehangsúlyosabb. Miközben a nevek kerülése értelmezhető ösztönös diszkrécióként, egyfajta védelemként is a tapasztalatait megosztó ápoló részéről, árulkodó részlet, hogy Ilona történetében a gondozottak keresztnevei ritkán fordulnak elő, csak a testvérként aposztrofált idős asszonyt emlegette utónevén – jóllehet más idősökhöz kötődő élményeinek narratív keretezése is a perszonalizáció stratégiájára utal.

Dittának fontos visszajelzés volt a munkájáról, amikor az egyik gondjaira bízott idős megkérte, hogy a szokásos Herr megszólítás helyett szólítsa Opának. Mindez a közöttük lévő viszony elmélyülésére is utal, és ez egyértelműen a családi viszonyrendszerbe helyezi az ápolást:

„...nem kellett egy év ahhoz, hogy olyan kapcsolat legyen köztünk, hogy ő szeretné, ha nem nevéen szólítanám, ugye, kint szokás, hogy Herr Fraser, meg Frau Fraser, hanem volt az, hogy mondjam, hogy Opa. Akkor mondta, hogy szeretné, ha azt mondanám neki, hogy Opa. Az még közelebb vitt hozzá, és még jobban..., akkor elmentünk étterembe. Amiket szeretett, és ahogyan szeretete, én ugyanazt megfőztem vasárnap. És ez is tetszett neki. Őnála az volt a szokás, hogy vasárnap reggel süteményt eszik. Én meg hoztam neki epertortát – nagyon szerette. És akkor vasárnap felvittem az epertortát. Szóval, mikor elkezdtem ezekre rájönni, és amikor napról napra értékelte már ezt.”

Az inkább személyes viszony kialakítására törekvő, de korlátozott nyelvtudással rendelkező Ilona esténként megpuszította a gondjára bízottakat, míg Ágnes fellépését a szakmai elvek határozták meg. Ugyanakkor az ápolás rutinjába személyes döntések (szimpátiák, ellenérzések) is beszüremkedtek: Ágnes az „*öregének*” rögzült alkoholfogyasztási szokásain változtatott annak tudta nélkül (az adag csökkentése, alkoholmentes italok vásárlása), a betegségére hivatkozva. Jóllehet

az óvintézkedés egyfelől indokolt is lehetett, az elejtett mondat, miszerint ő nem szereti az italozást, a kontrollért folytatott játszmáról is árulkodik, ami korántsem avatja az idegen helyre került alkalmazottakat teljesen passzív szereplőkké.

A cselédmetafora jelentésrétegei

A cseléd szó a házi ápolásra vonatkoztatva Ilona történetében egyszer fordul elő, Ágnes kétszer említi ebben a kontextusban, de a családtörténetekben utalásszerűen vagy a visszakérdezések miatt többször is előfordul. A két nő a cseléd szót csak másfél-két óra elteltével, mintegy mellékesen említette. Az utalások szórtsága és a szüksézsavúság azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek alapvetően súlytalanok lennének az elbeszélésben, a szereprepertoárban vagy a személyes identitásban. A hosszú előkészítést egyfelől a hasonlat gondolati kidolgozása, mérlegelése, másfelől az interjúhelyzetben lassanként elmélyülő bizalom¹¹ és önmegértés magyarázhatja. A cseléd szó akár a családtörténetben, akár a személyes élmények kontextusában negatív jelentéstartalmakat sűrítő (kiszolgáltatottság, alávetettség, megalázó feladatok, önállótlanág), stigmatizált fogalom (lásd például Illyés 2005 [1936], Erdei 1973 [1938]), ami a fizetett házi munkára (*domestic work*) is rávetül (Kordasiewicz 2014). Emiatt a teljes szerepazonosulás helyett a fogalom szubjektív, metaforikus használatára fókuszál az elemzés; a történetekben a cselédszereppel való részleges, pillanatnyi azonosulás okai és szerepe, valamint a szereptávolítás, a szerepdifferenciálás dinamikája érdekes.

„Ők úgy gondolják, hogy nekik szükségük van, hogy valaki lemossa azt az üvegházat, meg ott pikírozzon, ami nem az én feladatom, akkor adjon rá, mert úgy vannak, hogy nem kell pénzt fizetni babysitterre, itt ez a marha, majd ez ellátja, hát izé, hát cselédkedni megy ki az ember. [...] Gyakorlatilag ők semmit nem fizetnek. És egyszer kértem meg, hoznának nekem gyümölcsöt az izéből [a boltból]. Egyszer hoztak, másodjára megkértem, nem hoztak. Nem hoztak. Nem hoztak. Pedig oda is vittem a pénzt. Nem, nem megyek ki úgy, hogy külföldön ne legyen pénz, mindenkinek ajánlom, hogy annyi, mint az útiköltség legyen nála, kaja, meg tudjon hazajönni.” (Ágnes)

¹¹ A külföldi munkavállalásban, migrációban érintettekkel és a családjaikkal készült interjúk általános tapasztalata, hogy a migráció érzékeny, nehezen kutatható terület. Ezt benyomásaink alapján nem csak a migrációs döntéseket kikényszerítő körülmények (elszegényedés, devizahitelek, munkahelyi diszkrimináció) magyarázzák, hanem a hozzá tapadó élmények is (a családok szétesése, krízishelyzetek). Hasonlóképpen megnehezítette a jelenség kutatását, hogy a legtöbb lokalitásban, közösségben még csak alakulóban van „a migráció kultúrája” (De Haas 2010:23), ami támpontokat adhatna az útrakelők és visszatérők cselekvéseinek, céljainak értelmezéséhez vagy az események narratív keretezéséhez. Hasonló módszertani tapasztalatokról számol be Turai Tünde, aki külföldön dolgozó idősgondozókkal, illetve otthon maradt családtagjaikkal készített interjúkat (Turai 2014, 2018).

„Fiatal lányok is, persze! Én is mondtam az unokámnak, hogy menjen ilyen, keresünk egyet, de azt mondta, hogy ő utálja a német nyelvet. Meg hát, nem is szeretném, ha ilyen ápolást, mert annyira megalázó, mikor az embert, jó, nem mindenhol, de legtöbb helyen, mikor izének, olyan cse-... na, tiszta cselédnek nézik, hogy te hülye. Olyan helyen voltam egy néninél, karácsony jött. Értelmes, orvos a lánya, a fiáéknak nem tudom milyen vállalkozása van. És akkor jöttek, szenteste, köszönteni az anyjukat. Mindenkinék odatették a pezsgőspoharat, és nekem nem. Ez olyan megalázó, és nem mintha szeretném a pezsgőt, mert ott ültem a néni mellett, úgy kellett itatni, ugye. És egy lányának se volt annyi esze, ha már..., meg ott voltak az unokák, hogy mondták volna, hogy az Ilonának is töltsetek.” (Ilona)

Ágnes történetében a „cselédkedés” fizetetlen túlmunkaként jelenik meg, olyan, eredetileg a családhoz tartozó feladatok kontextusában, amit a család a velük élő alkalmazottra testál. Ágnes szerint a cseléd „*az a marha*”, aki viszonzás (fizetség, elismerés, megbecsülés) nélkül ellátja a munkakörön túlmutató feladatokat (az üvegház rendben tartását, a palántázást, a gyerekfelügyeletet, a jószágok etetését, főzést-mosást), holott idősápolásra szerződött. Ilona elbeszélésében azt nézik cselédnek, akinek csak a munkája érdekes, de a személye érdektelen, és akinek a teljesítményét nem ismerik el. A cselédttől elvárják, hogy „*dolgozzál, mint egy hülye állat*”.

Mindkét történet erős képekben adja vissza a cselédléthez asszociált tudás- és kompetenciahiányt, a kizsákmányolhatóságot, az ellenállás és érdekérvényesítés hiányát, valamint a személytelen bánásmódot. Az ő szemükben tehát cseléd az, aki megengedi, hogy kihasználják. A klasszikus értelemben vett házicselédek foglalkoztatása éppen a rugalmasan alakítható munkaidőről, az egész napos készenlétről, valamint a munkahely és lakóhely egységéről szólt, azonban Ágnes és Ilona e metafora használatával végeredményben épp ez ellen tiltakozik. Ezért kulcsfontosságú a napi pihenőidő, a számon kérhető tevékenységi kör rögzítése, valamint a szerepegyeztetések és a magánszféra határait megvonó játszmák.

A cselédlét mindkét nő történetében némiképp távolítva, részben másokra vonatkoztatva jelenik meg (Ilona különösen nehezen szánja rá magát a kimondására). Ágnes szerint abból lesz cseléd a külföldi családoknál, aki ezt hagyja, miközben magára vonatkoztatva úgy fogalmaz, hogy „*most már nem erre vágyom, hogy én itten másnak a cselédje legyek, a francokat.*” Ezzel viszont tulajdonképpen elismeri, hogy a fizetetlen túlmunkát és a véget nem érő munkanapot cselédkedésként élte meg a tanyán élő német gazdálkodó családnál – legalábbis utólag akként értelmezi. A cselédkedés számára nem rendes munka, mert nem fizetik meg, nem előre rögzített feltételekkel és elvárásokkal vállalja az alkalmazott, továbbá, mivel nincs mód a családtól való különállásra, még az ellenállás is csak a távozással fejezhető ki. Történetében a cselédmetafora felbukkanásához közvetlenül kötődik a bevásárlásra vonatkozó szívességkérés megtagadása, ami igazán akkor fed fel az egyenlőtlen helyzetet, ha a fizetség nélkül elvárt túlmunkához, a családi élet minden területén (gondozási szükséglet, érzelmi szükségletek, az újratermelési

funkciók és a gazdaságban, a termelésben való részvétel) megjelenő elvárásokhoz viszonyítjuk a kérését. Az önállóság megőrzése és a menekülési út nyitva tartása kulcsfontosságú Ágnes számára, aki elmondása szerint megtanulta, hogy nem indul el külföldre annyi pénz nélkül, hogy vész esetén ne tudna fordítani a sorsán.

Ágnes több évtizedes egészségügyi gyakorlattal vállalta a házi ápolást. Az idősök hozzátartozói viszont elvárták, hogy az ő utasításaik szerint végezze a munkáját, akkor is, ha ez esetleg ellentmond a szaktudásának. Ágnes ezekben a konfliktusos helyzetekben mindig a szakmai szocializációja során bensővé tett elvárások és szabályok szerint járt el, azaz az egészségügyben megszerzett szakmai kompetenciái vezérelték döntéseit. Több olyan esetet is felidézett, amikor a család kifejezett kívánsága ellenére cselekedett. A cseléd az ő szemében az, aki „*teljesen dilettáns*” az ápolói feladatokhoz, így minden helyzetben feltétel nélkül és automatikusan a család elvárásai szerint cselekszik, ily módon fel sem merülnek benne a szakmai és laikus elvárások közötti ellentétek. Ágnes szakmai tapasztalata rávetült házi idősápolói szerepére, ám erre a tudásra a család nemigen tartott igényt. Feszültségekből kijutott neki ennél a családnál, a stressztől és a rengeteg munkától néhány hét alatt lefogyott. Az eseményeket értékelve viszont világosan megfogalmazta, hogy „*nem attól vagyok jó, hogy mindent megcsinállok.*”

Ilona szemében a cseléd az, akit „*hülyének néznek*”, és a társas helyzetben levőnek tekintik, például amikor nem töltötte neki italt a családi ünnepen. Az ő történetében a cselédség az elutasítás és a megalázás élményeihez kapcsolódik. A család életéből való kizárás és a lealacsonyítás nyílt kifejeződése a „nem személyként való kezelés” (*non-person treatment*, Goffman, idézi Kordasiewicz 2014:100), amely egyszerre jelenti a lenézett láthatatlanságát és azt, hogy a nem-személynek tekintett féllal szemben nincs szükség homlokzatóvásra, valamint a társadalmi szerep (munkaadó, családanya, feleség stb.) fenntartására (Kordasiewicz 2014). Ilona szemében a házi ápolók családtagként való kezelése lenne az ideális állapot (ő maga is a személyes viszony kialakítására törekszik a gondozott időssekkel), ebben az esetben azonban éppen ennek az ellenkezőjét közvetítették felé az egyébként magas presztízsű munkahelyeken dolgozó értelmiségi családtagok. Ilona emellett megalázásként élte meg azt, hogy egy másik idős, gondozásra szoruló asszony „nem fogadta el” őt. Elutasítóan viselkedett vele, és érezte, hogy nincs rá szükség. Ilona ekkor újra olyan helyzetbe került, hogy bár jelen volt a család életében, a személyét, segítségét mégsem fogadták el. Azt, hogy a beteg asszony Ilona segítségét vagy jelenlétét a saját önállósága megőrzésének reményében utasította volna el, azaz kétségbeesett tiltakozásaival voltaképpen a saját kiszolgáltatottsága ellen küzdött, Ilona a saját személye elleni támadásként értékelte. A helyzetet Ilona oldotta fel azzal, hogy távozott a családtól, és máshol keresett munkát. Elmondása szerint nem pusztán a munkába fáradt bele, idegileg is kimerült, amit ő az állandó készenlétéhez és a megalázó helyzetek elviseléséhez köt.

A cselédmetafora az életösszefüggésekben

Cselédek a családtörténetekben

A párhuzamos élethelyzetek felismerése vagy a cseléd szerep azonosítása nem feltétlenül jelenik meg a házi alkalmazottak (munka)narratíváiban. A nemzetközi példákban sem nagyon jelenik meg ez a toposz, inkább kutatói jelentéstulajdonításként, analógiaként bukkan fel. Lutz könyvében részben provokatívan, részben analógiákat követve „új cselédeként” (*new maids*) aposztrofálja a más háztartásokban fizetett házimunkát végző nőket, miközben kitér az egykori házicselédek és az „új cselédek” közötti különbségekre is. Ehrenreich és Hochschild „globális nőknek” (*global woman*) nevezi a transznacionális migrációba bekapcsolódott nőket, akik között számos gender-specifikus szerepet betöltő munkavállalói csoportot azonosítanak a dadáktól kezdve a bejárónőkön át a prostituáltakig (Lutz 2011, Ehrenreich–Hochschild 2004). A személyes történetek tematikus sokszínűsége¹² arra utal, hogy a kiszolgáltatottság vagy a családdal való összezártság értelmezése akkor jár be ilyen gondolati utakat, ha akadnak a mesélő személyes tudásában előképek, netán családtörténeti példák.

Ilona apja cselédember volt, egy alföldi uradalmi tanyán laktak. A sokgyerekes család később egy régi sváb faluban jutott házhoz. Az ő történetében a cseléd-múlt elsősorban a gyermekkori szegénység képeiben elevenedik meg, miközben Ilona nagy utat tett meg: több mint harminc évig irodistaként dolgozott, férjével egzisztenciát teremtettek, gyermekeik között van, aki diplomát szerzett. A cseléd szó használatát azonban az interjú alatt szinte végig kerülte, mintha egy kissé ma is szégyellné, miközben az elszegényedés veszélye a falvakban ragadt szegény, segítségre szoruló rokonok képében továbbra is jelen van a családjában.

Hatvanéves elmúlt, amikor először vállalt házi ápolást, de korábban is kijárt külföldi parasztgazdaságokba dolgozni. Mind az idénymunka, mind az ápolás kényszerszülte megoldás Ilona történetében, amit előbb talán magáért, a korábbi életszínvonalának megtartásáért vállalt, de később a fiatalabb generációk romló helyzete prolongálta ezt a helyzetet. A családjában erős felfelé törekvés mutatkozik, a második-harmadik generáció tagjaiból többen diplomát szereztek. Ilona életében nagy törés volt a férje elvesztése, az ő korai halála anyagilag is sebezhetővé tette. A családtörténetben felbukkanó nőalakok törekvéseiben az önképzés mellett a házassági mobilitás is kimutatható: Ilona egyik nővére, valamint egy másik nővére lánya is külföldi férfit választott. Az egyik nővér az Egyesült Államokba ment férjhez egy „fukar sváb” parasztgazdához, aki kifejezetten feleséget keresni látogatott haza (neki ez volt a második házassága). A történetből úgy tűnik, hogy a rövid ismeretség utáni egybekelés mindkét félnek kölcsönös előnyöket ígért:

¹² Turai háromféle diskurzust azonosít a kelet-és közép-európai térben mozgó (vagy innen induló) időseket gondozó nők körében, és ezek közül csak egy, az áldozatdiskurzus tematizálja erősen a kiszolgáltatottságot és a kizsákmányolást (Turai 2014, 2018).

a szegény családból származó, felfelé törekvő nőnek csakúgy, mint a dolgos feleség után vágyakozó, idősödő férjnek: *„[a nővérem] eldisszidált, mert akkor még csak vízummal lehetett kimenni. Megkapta a vízumot, és nem jött vissza. Összeházasodtak. De hát jól tették, olyan palotájuk van, hogy, én meg csak egy ilyen kis szar garzonba lakom.”*

A másik nővér lánya Csehszlovákiába ment férjhez. Ebben a történetben a házassági mobilitást jelentős iskolai, szakmai mobilitás kíséri, a nő ma jogászként dolgozik. Ilona két megjegyzése tovább erősíti azt a benyomást, hogy a felfelé házasodás egy többé-kevésbé tudatos családi boldogulási minta egyik eleme: egyfelől a házi ápolásról mesélve kiderült, hogy eleinte ő is reménykedett abban, hogy külföldön olyan férfira találhat, aki ott marasztalja – és idővel már nem ápolóként, hanem társként tekint rá. (Bizonyos fokig a nővér és a „fukar sváb” történetét olvashatjuk ebből a szemszögből is.)

Ágnes sváb származású nagyanyja fiatal lányként rákényszerült arra, hogy hadiözvegy édesanyját és testvéreit segítve házicselédnek álljon. Ágnes gyerekkorában sok időt töltött nagyanyjával, aki szívesen mesélt neki a „*nagyságáéknál*” töltött időről. Ezekben a történetekben a faluról városba került fiatal lány nem sokat tud ugyan a polgári életről, talpraesettségével azonban mindig kivágja magát. A család történetében fordulópontot jelentett, amikor a környékbeli sváb családok, köztük Ágnes anyja, székéren menekülnek a bevonuló szovjet csapatok elől. A mindig talpraesett és határozott nagymama azonban hamar elébe megy az eseményeknek, és leszállítja a székérre pakolt lányát, mondván, hogy nekik itt semmi félnivalójuk, mivel ők magyarok. A székéren maradó családtagok végül külföldre kerültek, és ott kezdtek új életet (talán a háború alatt vándoroltak ki, talán később kitelepítették őket). A lány, akit leszállított a székérről (Ágnes anyja), egy gazda fiától született, ugyanis a nagymama a városi „*nagyságáék*” után egy tanyagazdaságban szolgált, ahol egymásba szerettek – ám házasságról szó sem lehetett. A nagymamának addig le kellett mondania a lányáról, míg nem talált magának férjet. Végül egy iparos ember lett a társa, akivel beköltöztek abba a kisvárosba, ahol Ágnes ma is él. A nagymama történetében a házasság elsősorban a túlélés, a boldogulás és a család egyben tartásának záloga volt. Ágnes fiatalon ment férjhez, tíz év múlva elvált – utóbb úgy ítéli meg, hogy egyedül mindig többre ment, mert hajtotta a megfelelés vágya, az ambíció. Gyerekét egyedül nevelte, és közben fáradhatatlanul dolgozott, folytonosan keresve a jövedelemkiegészítő lehetőségeket: másodállásokat, kiegészítő munkákat. Később vállalkozni kezdett, és a délszláv háborús konjunktúrát kihasználva átvált áruért a határon – ezekre az utazásokra már a gyerekeivel és öregedő, szeretett nagymamájával indult, akire ő vigyázott.

Ágnes családtörténetében a nagymama alakja a minta; ő az első agilis nőalak, aki a szűk mozgástérben cselédnek állt, csak hogy anyját és testvéreit segítse, s aki azért, hogy lányát kivehesse az állami gondozásból, kitartóan férjet keresett magának, holott ez egy házasságon kívül született gyerekekkel nem volt könnyű. Ágnes történetében a nagymama cseléd mivolta sokkal inkább az anekdotikus emlékezet

része, s nem annyira a takarnivaló múlt egy darabja. Gyerekkorában is közel állt hozzá a nagyanyja, akivel a generációs távolság ellenére is szót értettek. Ágnesnek imponált a nagyanyja agilitása, humora és életkedve, amit anyjában kevésbé talált meg – jóllehet neki már nem kellett cselédkednie, ő szakmát tanult.

Cselédek a családok között

A cseléd és a család szavaink egy töről fakadnak, a családnak és a „háznéphez” tartozó cselédnek sokáig nem vált el a jelentése (Gyáni 1983). A jelentések differenciálódása többek között a család határai és funkciói megváltozásának a nyomait őrzi. Jóllehet az elnevezések változtak, a munkaadó családdal egy háztartásban, ám annak határán élők hosszabb-rövidebb időre elszakadnak a saját családjuktól. A fizikai távolság ellenére a kapcsolattartás és az érzelmi közelség fenntartása nem lehetetlen (Parreñas 2004, Yeates 2009, Turai 2014, 2018), ám jelentős energiabefektetést igényel. A mai házi segítők kapcsolattartása az infokommunikációs technológiák és a viszonylag alacsony utazási költségek miatt talán könnyebb, ám a háztartási alkalmazottak a globális viszonyok között is az otthon hagyott saját család és a gondozás feladatával felvállalt alkalmazó családok között ingáznak. A cselédmetafora használatát és ennek szubjektív értelmét tehát a családokhoz fűződő dinamikus viszony (beágyazódás és kiágyazódás, szoros vagy lazuló érzelmi kötelékek, önzetlenség és kihasználás, érzelmi és anyagi támasznyújtás, a gondozási többlet és hiány) is befolyásolja.

Ilona történetében a cseléd szóhoz rögtön családi relációk kapcsolódnak; elmesélte, hogy már felvetette a házi ápolás lehetőségét a munkalehetőségek és országok között sodródó unokájának, aki ezt rögtön visszautasította. Az unoka a munka tartalmára való reflexiót hártva azt felelte, hogy nem szereti a német nyelvet. Ezt a lakonikusan megindokolt döntést Ilona is helyeselte, és a ki nem mondottakra utalva kijelentette, hogy nem is szánna ilyen sorsot neki, és azt reméli, hogy nem hiába támogatta anyagilag a felsőfokú tanulmányait. Ilona nehéz helyzetbe került lánya, akinek hitelfelvételek is nehezítik a boldogulását, időszerűen ugyan vállal ilyen munkát, de ez még nem elég az idős édesanyja tehermentesítéséhez. Úgy tűnik azonban, hogy a következő két generáció azon az áron tud távolságot tartani az alacsony presztízsű gondozói munkától, hogy azt Ilona felvállalja.¹³

Ilonába már gyerekként bevéődött a segítségnyújtás, a gondoskodás kötelessége. Sokgyerekes családban nőtt fel, egy olyan paraszti értékrendben, ahol az idős és beteg szülők ápolása megkérdőjelezhetetlen kötelesség. Az ő családjában

¹³ Ez egybevág Turai tapasztalataival, aki szerint Magyarországon az a jellemző családi stratégia, hogy a második generáció válságba kerülésekor (pl. eladósodás), a nagymama vállalkozik külföldi munkavégzésre, hogy a család anyagi stabilitását, az unokák érzelmi biztonságát biztosítsa (Turai 2018).

viszont a gondoskodás íve még mindig az idősebbtől a legfiatalabb generációk felé ível: a középgenerációk egzisztenciája többnyire ingatag (bár az egyik lánya sikeres vállalkozó), az unokák többsége még keresi a helyét. Meglehet, Ilona frusztráltságát nem pusztán a házi ápoláshoz társított cselédszerep okozza, hanem az, hogy idős kora ellenére ezt mégis neki kell a családban felvállalnia, míg a fiatalabb generációk ezt egyelőre hárítják. Ehhez járul még az a felismerés, hogy ő nyugdíjasként csak e szerep felvállalásával tud segíteni a fiatalabb generációkon. Ugyanakkor a szóban forgó unoka felé már megfogalmazódik Ilonában a kérdés, hogy mit tesz, és mire megy az ő áldozatvállalásával. Utalásaiból úgy tűnik, hogy Ilona nem nagyon bízik a legtöbb segítséget kapó unoka boldogulásában.

„Én már nem tudom meg..., de sajnálom az unokáimat, mer’ a Lilit is tanítottam, fizettem neki, fizető iskolán volt, én fizettem neki a tandíjat és akkor most vagy mosogat vagy tényleg az ügyfélszolgálaton van. Most honnan tudjam? Nem láttam. Én már nem hiszek a fiataloknak se. Biztos, hogy nem jól keres, hogyha énnekem kell neki pénzt küldeni.”

Ilona történetében a cselédmetafora elsősorban a gyermekkor kontextusában merül fel, ami a nagy erőfeszítések árán hátrahagyott szegénységet és a visszacsúszástól, a fiatalabbak elszegényedésétől való félelmet takarja. A lecsúszás fenyegetése Ilona áldozatvállalása ellenére sem tűnt el, ott van a családban a szegény, kiszolgáltatott falusi rokonok képében. A cselédmetafora tehát a személyes megalázottságon túl Ilonának a generációs kiszolgáltatottságból fakadó frusztráltságát is közvetíti. Miközben feltárja Ilona szegénységtől és a családja lecsúszásától való félelmét, valamint tetteire, agilitásának megőrzésére irányuló erőfeszítéseit, elrejtja a családjában a visszajára forduló gondoskodási láncból fakadó feszültségeket, kimondatlan konfliktusokat. Ilona többször is hangsúlyozza, hogy kényszerből, a pénzért vállalja ezt a munkát, és már nagyon belefáradt, ám a személyes története mögé mintegy háttérként odaállítja a külföldön munkát vállalók tömegét. „*Rengetegen vagyunk*” – ismételteti, mintha az, hogy mások is ilyesfajta „*cselédmunkákra*” kényszerülnek, valamiképp csökkentené frusztráltságát.

Ágnes itthon még ma is vállal beugrásokat, rövidebb, egy-két órát igénylő napi ápolási feladatokat, de ha lehetősége volna rá, még néhány évig vállalna *hivatalos* külföldi házi ápolást is. Idősebb családtagjainak gondozási szükséglete azonban itthon tartja. Miközben a hivatalos munkaviszonnyal járó külföldi munka elsősorban a saját időskori biztonsága miatt vonzza, a bejelentett munkaviszony éppen a cselédként való kezelés ellen nyújt biztosítékot. Ám ma már kevésbé érzi agilisnak magát; a történetében inkább helyi kötődését és családi kötöttségeit hangsúlyozza.

Ágnes a családtörténetéből olyan élményeket hoz, amelyek nem mutatják teljesen passzívnak az egykori házicselédeket. A nagymama anekdotikus történeteit azért nem övezi hallgatás, mert ezekben az ő ágenciája, a helyzeteken való túljutás hangsúlyos. A kényszerűségből fakadó korai önállóságot nemcsak Ágnes anyja tapasztalta meg, akinek egy időre el kellett szakadnia édesanyjától. Követke-

zéseképpen nem meglepő, hogy korai házassága után Ágnes is saját függetlenségét és önálló boldogulását tartotta a legfontosabbnak. A megszokott életszínvonal fenntartásának igénye és a kis nyugdíja vezette Ágnest külföldre, aki bár úgy fogalmazott, hogy „*a pénzért csinálja az ember, semmi másért*”, ezt a döntését nem kizárólag kényszernek élte meg; az interjú végén azt hangsúlyozta, hogy ebből is tanult valamit. A házi ápolás feladatát szakmai és emberi feladatként fogta föl: bár mindvégig bizonyos távolságot tartott az idősekkel, a gondozásra szorulóknak társas és érzelmi igényeire, a mentális képességeik szinten tartására is ügyelt. A megkeresett pénzt a hitelek utáni talpra állásra, a saját, „luxusként” aposztrofált igényeinek (kávé, cigaretta, fodrász, kozmetikus) kielégítésére fordította, de már nem hiszi, hogy előrébb tudna lépni. A külföldi munkavállalás azonban napi feladatokat rótt az itthon hagyottakra, és lelkiismeret-furdalást keltett benne az itthon hagyott beteg édesapja. Sorsszerűnek látja, hogy még azelőtt hazaért, hogy édesapja és idősebb testvére állapota romlani kezdett volna. A beteg apa ellátását testvéreivel együtt vállalta föl, s így a következő generáció tagjait tehermentesítették. A feladatokat egészen idáig megosztották – ebben csak az idősebb nőknek betegségei hoztak változást, ami még több feladatot mér Ágnesre.

Ágnes történetében a cselédmetafora mindenekelőtt másokra vonatkoztatva jelenik meg; azokra, akik nincsenek az ápoláshoz megfelelő szaktudással felvértezve és nem képviselik a saját érdekeiket, kihasználhatók. A személyes tapasztalatok értelmezésénél akkor került a cselédlét felszínre, amikor a németországi gazdálkodó család összes gondozási szükséglete rá hárult, és emellett a gazdasági feladatokkal is terhelték. Mivel egy kis településről volt szó, izolált volt, és függő helyzetbe került. Ágnes számára leginkább a kiszolgáltatottság volt megalázó, mivel éppen a saját életében felépített és személyes történetében kimunkált önállóságát csorbította. Neki kevésbé volt lealacsonyító, hogy mások testével dolgozik, hiszen, mint mondta, eddig is „*erről szólt az élet*”. Ágnes frusztrációi mindenekelőtt szakmai kompetenciáinak semmibe vételéből fakadtak. Bár anyagilag romló helyzete terelte a házi ápolás útjára, ez végső soron a saját döntése volt. A családját mindvégig számításba vette, de önállóan döntött. Őt nem annyira a következő generáció segítségének kényszere, mint édesapja iránt érzett felelőssége tartja itthon. Szakmai szempontból talán Ilona, aki laikusként látja el az ápolási feladatokat, kevésbé frusztrált, hiszen számára az nem lehet fokmérő. Ugyanakkor a generációkon átívelő családi gondoskodási ív inkább Ilonában kelt feszültséget, és közelebb hozza a cselédhasonlatot, hiszen ő a családtagokhoz fűződő szeretetkapcsolat ellenére, az automatikus segítségnyújtás miatt talán úgy érezheti, hogy egy ledolgozott élet után még mindig ő a családja támasza. A védtelenség érzetét tovább fokozhatja a férje elvesztése és a családtörténeti minta, miszerint a biztonság leginkább egy férfi oldalán elképzelhető. Ezzel szemben a gyermekeit egyedül nevelő Ágnes az önérvényesítés más útjait járta be; bár az életét is mások, az ellátórendszerekben megforduló idegenek ápolása töltötte ki, ő ezt hivatásként élte meg. Másfelől a nagymamájához kapcsolódó gyerekkori élmények és a felnőttként viszonzott időskori gondoskodás a *kölcsönösség* élményét és a generációk egymás-

raulaltságát mélyítik el a történetében. Azonban a cselédmetafora az ő történetében is elfedi a dühöt, hogy egy ledolgozott élet után külföldre kényszerült, egy olyan munkakörbe, ahol évtizedes szaktudását és tapasztalatát nem becsülik, miközben alacsony nyugdíja romló életfeltételekkel és időskori létbizonytalansággal fenyegeti.

Az önkiteljesítés jelentésrétegei

Az idősápolás mint választott szakma Ditta történetének rögtön az elején megjelenik és kibomlik, hogy miként jött „napról napra” a felismerés, hogy ebben a munkában megtalálta magát.

„Amikor kijártam ápolni, oda házhoz kijárt a manikűr-pedikűrös, a masszőr, és én azt néztem, hogy ha már kijárok, akkor minél pontosabb munkát tudjak végezni. A családnál, ahol vagyok, ott meg tudjam ezeket csinálni, azt néztem, hogy oda kik járnak, mire van szüksége egy idősnek, és úgy tanultam. Végül is úgy szedtem össze, így kezdtem el tanulni. A végén már én csináltam [ezeket], azzal végül is nekem is telt az idő, tudtam, hogy örömet okozok, hogy jólesik neki, ha megmasszírozom a talpát, vagy akármi. Én nem gondoltam volna egy tíz éve, hogy én az idősápolásban fogom megtalálni azt, amit szeretek csinálni, munkát. Most már ott tartok, hogy itt is [a jelenlegi munkahelyen] [...] úgy néz ki, hogy lesz rá lehetőség [maradni], [ha nem,] akkor vissza kimegyek ápolni. Mert én az idősápolást szeretném csinálni. De azért nem mindegy, hogy mennyi pénzért. Sajnos manapság nagyon kell figyelniünk a pénzt.”

Hét év külföldi munka után itthon is folytatja az ápolást, változatlan szakmai ambícióval. A munkát immár intézményes keretek között egy falusi idősotthon alkalmazottjaként végzi. Ez viszont kevesebb pénz jelent neki, mivel a szűkös intézményi keretből csak képzés nélküli bért kap. Jóllehet mindenképpen előnyként éli meg, hogy a családjával együtt lehet, a megélhetési kényszerek miatt az interjúfelvétel idején azt fontolgatta, hogy újra külföldre indul.

Ditta történetében sorjáznak azok a nehézségek, amelyek Ilona és Ágnes történetében a cselédléthez kapcsolódnak. A legtöbbet – akárcsak Ilona – az elutasítástól, illetve az attól való félelemtől szenvedett. Úgy tűnik, hogy a goffmani értelemben vett „*non-person treatment*” (Kordasiewicz 2014), azaz a személyiség, a személyes jelenlét negligálása a gondozói munka egyik veszélye. Erre Ditta komplex stratégiával felelt: a saját személyét és jelenlétét, valamint a munkáját *egyszerre* próbálta elfogadtatni mind az ápolásra szoruló időssel, mind a családjával. Ezt az összetett igényt és folyamatot az *elfogadás* vagy *befogadás* kifejezéssel jelölte (akárcsak Ilona), és alapvetően ettől tette függővé a maradását.

A befogadás és az elfogadás egyszerre vonatkozik a családbeli szerepre, a személyes és szakmai kompetenciák elismerésére és a munka megbecsülésére; mindezek egyszerre kötik ezt a munkát a *családias* viszonyrendszerbe és a *munka*,

a *szakmaiság* világához (Kordasiewitz, 2014). Ditta történetét e kettő összefonódása szervezi (történetében sorjáznak az egészségügyi szakkifejezések), azonban ebből a történetből is kiolvasható a pozíció törékenysége. Az alábbi ellentmondás sűríti azt az ambivalenciát, ami alapvetően meghatározza a házi ápoló szerepét a befogadó családban: a jelenlétük egyszerre szükségszerű, megmaradásuk, „beválásuk” ugyanakkor fontos visszajelzés a család részéről. A hosszú alkalmazás voltaképpen maga a megbecsültség, melyből egyszerre fakad személyes és szakmai presztízs. Az effajta hosszú alkalmazásnak és a személyes viszonyoknak sokszor az idős ápoló halála vet véget: *„minden helyemről úgy jöttem el, hogy meghaltak. Szóval, sajnos úgy lett vége a munkámnak, nem úgy, hogy én nem kellettem, hála istennek.”*

Ditta önkitaljesítésének előfeltétele, hogy felismerte az idősápolásban azt a komplex feladatot, ami megköveteli a fizikai szükségleteken túli igények kielégítését, a kölcsönös egymásra hangolódást.

„A bácsi egy gyárban volt főnök, megszokta, hogy több száz embernek dirigál, és mindig az van, amit ő akar. Szóval pénzük volt kinn, meg minden, és akkor nagyon összeemelegedtünk, akkor már tudtam beszélni többet, nagyon sokat mentünk a mamához a kórházba, akkor elmentünk étterembe, elmentünk sétálni, fagyizni, akkor már teljesen más volt. És akkor jött az, hogy ő értékelte a munkámat, akkor élveztem, akkor tényleg éreztem azt, hogy tényleg szüksége van rám. És amikor felmentem, és megkérdezte, hogy most melyik inget húzza fel a kettő közül, és ott volt az, hogy na, most akkor innen nekem ez. És napról napra éreztem, hogy én ezt szeretem csinálni, nekik szükségük van egy valakire, aki segíti őket és odafigyel rájuk. [...] Akkor jöttem rá azokra, hogy önekik mi a fontos.

A személyre szabott ápolás a másik mentális, érzelmi igényeire adott, személyre szabott reakcióban kristályosodik ki. A mindennapi gyakorlatban ezek olyan apróságokat jelentenek, mint kipuhatolni, hogy ki milyen zenét, tévéműsorokat vagy ételeket szeret, hogyan ébred reggelente, mire van szüksége: beszélgetésre, viccelődésre, ami oldja a feszültséget, vagy éppen napi néhány óra egyedüllétre. Ditta az elutasító reakciók mélyére nézve igyekezett a problémákra reagálni. Másutt felismerte például, hogy a katéteres, gyengélkedő öreget bántja, hogy minden családtagja csak azért megy oda hozzá, hogy inni adjon neki, és ezért ezt a közeledést – a kínált folyadékkal együtt – rendre elutasítja. A megoldást az jelentette, hogy Ditta elkezdte táblázatba vezetni az idős férfi folyadékfogyasztását, azaz „monopolizálta” az itatás jogát, és ezzel közvetetten azt üzenve a családnak, hogy másért és máshogy forduljanak idős családtagjukhoz. A komplex reagálás magától értetődően kisebb-nagyobb beavatkozást jelent a hétköznapi családi rutinokba is, ami tovább emeli az elfogadás tétjét. A másokra hangolódás feladatát Ditta így összegezte: *„ameddig a bácsi jól van, egészséges, addig nekem is jó.”*

A mogorva reakciók mögé nézni azonban jelentős érzelmi és kognitív energiáfordítást követel, jóllehet éppen az elutasító, agresszív reakciók értelmezése

teszi lehetővé a negatív tapasztalatok átkeretezését. Míg ezeket a cselédnarratíva az ápoló személyiségének elutasításához, azaz a stigmatizáltsághoz köti, Ditta *racionalizálja* ezeket, és megpróbálja az elutasítás okait az ápolásra szoruló időkre vetítve értelmezni. Hasonlóképpen az ápolással kapcsolatos nehézségeket, a megterhelést jelentő helyzeteket, a romló állapotú, beteg test látványát gyakorta eufemizálja – talán azért, mert így könnyebb ezeket a helyzeteket kezelni. A komoly kognitív és érzelmi munkát jól jelzi, hogy Ditta a számára nehézséget jelentő esetekről részletesen beszámol. Ezek jellegzetessége, hogy mindkét fél nézőpontjából értelmezi a történeteket, és általában a felismeréssel, azaz a szükséges válaszreakcióval zárja ezeket a rövidebb *ápolástörténeteket*. Összességében úgy tűnik, hogy sajátos hozzáállása miatt nem csak másként észlelte ezeket a problémákat, de másként is tudott reagálni rájuk. Ditta több olyan példát is említ, amikor a rá bízott idősök kiabálására, dühösségére gyengédséggel, türelemmel, reagált, bár ez jelentős érzelmi munkát, energiát emésztett fel.

„Olyan érdekes... mert eleinte nagyon rosszul viseltem, meg sírtam, de utána... volt úgy, a [...] bácsi is úgy kiabált, meg verte az asztalt, és megfogtam a kezét és megsimogattam. Ő kiabált velem tovább, de egy-két perc után elmosolyogta magát, hogy én simogatom a kezét, megsimogatom az arcát. És akkor csak néz, hogy ő kiabál, én mégis így reagálok rá, és úgy megnyugodott. Mindegyik időssel másképp lehetett rájönni, hogy ha kiabál, mérges, rossz kedve van, ki kellett találni, hogy mit szeret, milyen zenét szeret.”

Az effajta reakciók Ditta repertoárjának fontos részét alkotják, és elmondása szerint meghozták a kívánt eredményt, azaz segítettek „megszelídíteni” a dühös, frusztrált időseket (túlnyomórészt férfiakat). Jóllehet az agresszió okainak megfigyeltése és a nem tipikus reakció segíthet a konfliktus feloldásában, a *szelídítés* mégis pontosan jelzi ennek a stratégiának a határait, érzelmi és kognitív költségeit. Az alárendelődés, a hagyományos női szerepek mélyén rejlő gondoskodás eltúlzása könnyen kiszolgáltatott pozícióba sodorhatja az ápolót. Ugyanakkor meglehetősen nehéz az alárendelődés és a ráhangolódás, valamint a hagyományos női szerepből fakadó, illetve a családból „hozott” érzékenység és a másik igényeire hangolt professzionális gondoskodás között határozott különbséget tenni. A köztük lévő viszony inkább dinamikus, időben is változó, miközben komoly feladat a saját igények és a másik igényei közötti finom egyensúly megtalálása. Éppen az ellensúlyozás miatt volt olyan fontos Ditta számára esténként a zavartalan szabadidő, amit a családjával való kapcsolattartásra fordított. Ugyanakkor fontos látni, hogy kezdetben ezt is közvetve, fejfájásra, fáradtságra hivatkozva vívta ki magának. A kipuhatólás, az alkalmazkodás viszonylag passzív és indirekt stratégiája nem válhat teljesen egyoldalúvá – ezért kulcsfontosságú az idősápolók munkájában az elfogadottság és a megbecsültség érzése, valamint a határok, a saját autonómia megőrzése. (Éppen ennek megrendülése, a kiszolgáltatottság érzése hívta elő a cselédmetaforát Ilona és Ágnes történetében.)

Az egykori házicselédék alakja egyáltalán nem került elő Ditta elbeszélésében, a cselédmunkát firtató kérdésre így felelt:

„Én nem hiszem azt, hogy cselédmunka. Vannak emberek meg családok, akik nem úgy fogadják el, mint ez a bácsi is, hogy rögtön kiabált. De utána belátta, hogy nem is úgy kellene. De ezért én nem tartom úgy cselédmunkának. De én olyan felfogással is vagyok, hogy ha végét pucolok vagy ápolok, akkor is, ha megfizetik... – Utána keztem mosni. Mindegy az, hogy mit, csak fizessék meg – ezért sem tartom cselédmunkának. Van, aki azt mondja, hogy mert ott takarítasz, meg minden, de ha ott kell lenni négy hetet, két hetet, akkor nekem is jobban megy az idő, hogyha takarítok.”

Feltételesen Ditta is a személyes elutasításhoz, a munka el nem ismeréséhez kötötte a cselédmunkát, amihez más alacsony presztízsű, elutasított tevékenységeket köt: a végécpucolás után rögtön az ápolásra asszociál. Az *„utána keztem mosni”* fordulata mintegy sűríti a stigmatizáltságot. A saját elbeszélése a szakmai és a személyes fejlődésre épült, de mintha elsősre nem lenne igazán érve a cselédmunka elutasítására. Először azt gondolja, hogy a fizetség ettől önmagában védelmet nyújt. A részletben felfedezhető tanácsalanságot részben magyarázza, hogy idegen, külső kérdésként érkezik a mondandójába a cselédség toposza, ám az is látszik, hogy az alacsony presztízsű munka szinte kikényszeríti a negatív asszociációkat. A cselédhasonlat feloldását végül Ditta az értelmes, mások és önmaga számára is hasznosnak tekintett tevékenységben találja meg: *„nekem is jobban megy az idő, hogyha takarítok.”*

Az idősápolás Ditta történetében értelmes és megbecsült munkaként válik hivatássá: a személyre szabott ápolás egyszerre követel érzelmi munkát, ráhangolódást, valamint professzionális készségeket. Mindezek elsajátítását, a tanulást, a folyamatos önfejlesztést az ápolás és a családja visszajelzése, elismerése motiválja, míg a bensővé tett szaktudás a személyiség részévé válik. Így lesz az ápolás elismerésre méltó, értelmes munka. Ez nem pusztán az időseknek nyújtott professzionális és személyre szabott segítségnyújtásban jelenik meg, hanem a családdal közösen vállalt célokban is.

Az önkiteljesítés az életösszefüggésekben

Az önkiteljesítés útja kényszerekkel van kikövezve

Ditta egy a családdal közösen vállalt cél miatt vállalta ezt a munkát, autót szerettek volna vásárolni. A történetében többször előkerült, hogy semmiképp nem akartak hitelt felvenni, ezért döntöttek férjével a külföldi munka mellett. A tudatosságot jelzi, hogy a döntés után hónapokat készült a munkára: személyes kapcsolathálóján keresztül tájékozódott, és intenzíven tanulta a német nyelvet. A hitelek és a kiszolgáltatott helyzetek elkerülésére tett erőfeszítések ellenére az önkiteljesí-

tő narratívát jószerével ugyanazok a strukturális kényszerek hívták életre, mint a házicseléd-hasonlatot. Jóllehet az önállóságra való törekvés, a függés elkerülése végigkíséri Ditta beszámolóját, a családi boldogulási minták sorából éppen a periferikus vidéki terek jól ismert önkizsákmányoló stratégiái bukkannak fel. A családnak van egy kis saját földje, a férj ma beosztott mezőgazdasági munkát végez, előtte maszek iparos volt; Ditta varrodában kezdett dolgozni, majd a rendszerváltás táján házi termékek előállításával kísérletezett. A házukat önerőből, apránként építették fel, nagyobb kiadásokra, a gyerekeik támogatására azonban már nem futja az erejükből. A konyhakert és a saját fogyasztást fedező állattartás, valamint a saját munkaerejük jelenti azt, amivel Ditta a gyerekeit segíteni tudja. Egyikük külföldön van, egy angliai csomagolóüzemben dolgozik, a másik a faluban maradt, közfoglalkoztatott.

Az önmegvalósító narratívát egyfelől a személyes szakmai sikerek szervezik, másfelől az elvállalt munkák elkerülhetetlenül tematizálják azt a mozgásteret, ami a családi döntéseket meghatározza. Ditta elhivatottságát bizonyítja, hogy akkor is folytatta az ápolást, miután meglett az autó, s külföldről hazatérve is ezt folytatja, jóval kedvezőtlenebb feltételek mellett. Az anyagi kényszerektől azonban Dittáék nem tudnak eltekinteni: *„...én az idősápolást szeretném csinálni. De azért nem mindegy, hogy mennyi pénzért. Sajnos manapság nagyon kell figyelniünk a pénzt.”*

Honnan jön ez a „plusz”?

Ditta történetében az idősápolás vált (az anyagi boldogulás mellett) a cirkuláris migráció céljává; sőt részben függetlenedett is attól, hiszen a szakmai ambíció a hazatérés után is megmaradt. A külföldi munkavállalás, a migráció ebben a családban a boldogulási stratégiák szerves részévé vált, miközben a családtagok távolléte a családi kötődéseket inkább megerősítette, semmint gyengítette volna.

„[Megtanultuk] a pénzt értékelni, a megkeresett pénzt beosztani. Eddig is beosztottuk, de jobban tudjuk, hogy most ezért külön volt a család. És jobban beosztjuk. Vannak nehéz dolgok kint, amikor egyedül van az ember, és nem tudja megoldani. A családtagjainkat értékelni.”

Ditta történetéből egy sűrű családi kommunikációs hálózat bontakozik ki, ahol ugyan veszteséggént jelenik meg a mindennapos beszélgetések elmaradása, az alapvető családi viszonyok nem változtak meg: az együtt töltött időt tekintik ma is a legfőbb értéknek. A cirkuláris migráció fő előnyének tekintett stabilabb anyagi helyzetet árnyalja, hogy a „hazahozott” javak inkább szimbolikusak (apró ajándékok, figyelmességek), míg ugyancsak a migrációval járó nyereséggént értelmezhető az a felismerés, hogy a migráció tanította meg őket arra, hogy még inkább becsüljék egymás közelségét és a távollét árán megkeresett pénzt.

Ditta önmegvalósításként felfogott munkájának háttere a stabil és érzelmileg támogató családi közeg, amelyben a nemi szerepek a kezdetektől fogva rugalmasak voltak. A férj vigyázott a gyerekekre, amikor Ditta túlórázott, minden férfi családtag könnyedén elboldogul a háztartásban, szívesen főznek; azaz a gondoskodás gesztusai *kölcsönösek*. Ezek a hazatérő Dittának is kijárnak, és közvetítik, elmélyítik a megbecsülést. Amikor Dittát arról kérdeztem, hogy honnan jön az idősapolásba befektette érzelmi-szakmai többlet, aminek eredetét az interjú során addig csak nehezen tudta körülírni, így felelt: „*Nem tudom megmondani, hogy honnan jött ez, ez a plusz. Az biztos, hogy [...] a házasságunk nagyon jó. Mi akkor veszünk össze, ha nem tudunk napi szinten beszélgetni.*”

Az asszociációja azt mutatja, hogy a másokra hangolódáshoz szükséges belső erő, az érzelmileg megterhelő helyzeteken átsegítő „plusz” talán a stabil és támogató párkapcsolatból, a minőségi időre és a kommunikációra törekvő családi kapcsolatokból és a rugalmas nemi szerepekből tevődik össze. Ez teszi képessé őt a gondoskodás komplex feladatára családi viszonyain kívül is. A szakmai igényességre törekvő ápolás a családból reflektálatlanul átemelt női szerepből táplálkozik, ám a kölcsönösség és a nemi szerepek rugalmasságának tapasztalata megóvja Dittát attól, hogy teljesen alárendelje magát a munkájában, és feloldódjon a gondoskodó női szerepben. A családból hozott gondoskodási mintákat emellett mederben tartják, reflektálttá teszik azok a képzések, amelyek a gondozás rutinját szakmai standardok közé szorítják. A természetesnek vett hagyományos, „naiv” gondoskodástól a professzionális gondozás felé való elmozdulás, azaz a professzionalizáció maga is keretet teremt egyfajta önfejlesztő, önkiteljesítő narratívának. (Az évtizedes egészségügyi tapasztalattal rendelkező Ágnes ellentétes utat járt be. Esetében a szakképzettség semmibevétele (*de-skilling*) felerősítette a dühöt, a házi ápolás elutasítását, amely a cselédnarratívában, pontosabban a szerep távolításában kristályosodott ki.)

A személyes autonómia lehetőségei és korlátai

Az egykori házicselédek és a mai házi segítők helyzete a társadalmi-strukturális és a családon belüli pozícióból kimutatható párhuzamok mellett leginkább a kivívható mozgástér nagyságában, a személyes autonómiában és a mozgás szabadságában különbözik. A három nő történetét szinte azonos strukturális kényszerek és társadalmi pozíciók alakították, azonban a típusos problémákra másként reagáltak. Elbeszéléseik egyfelől a személyes tapasztalataikat rendezik és rendszerezik, másfelől értelmezik is a házi idősgondozók társadalmi szerepét. A narratívák azonban nemcsak a tapasztalatokat mesélik el, hanem a problémák, konfliktusok észlelését is befolyásolhatják. A kérdés, hogy milyen élményeket, nehézségeket fed fel ezek közül a cselédmetafora és az önkiteljesítés toposza.

A cselédmetafora használata leginkább a frusztráltság levezetésére szolgál, azaz retorikai funkciója van. Annak ellenére, hogy a megélt élmények e keretben

értelmeződnek, a szerepegyeztetések tétje voltaképpen a cselédszerep távolítása. A cselédmetafora narratív kimunkálása éppen a huszonnégy órás szolgálatban álló, bármikor kihasználható házi mindenes szerepétől való megszabadulás vágyát tárja elénk, éppen ezért olyan fontos a házi segítők számára a családon belüli szerepük, interperszonális kapcsolataik dinamikus egyeztetése és a munkaviszonyuk természetének tisztázása, azaz a munka- és a szabadidő, valamint a privátszféra határainak meghúzóása. Az öndefiníálás nehézsége a (házi) cselédlét stigmatizáltsága mellett a családról családra változó szerepek képlékenységére is utal, ami nehezen megfoghatóvá teszi az ápolás komplex feladatát és az egyes szerzők által „új cselédségként” (Lutz 2011) aposztrofált diffúz és heterogén munkavállalói kört.

Míg a cselédmetafora alapvetően a kényszereket és a sérelmeket tematizálja, az önkiteljesítés narratívája a cselekvés, a szakmai fejlődés (viszonylag ritka) lehetőségét tárja fel. Jóllehet nem tagadja az e munkakörrel járó hátrányokat és nehézségeket, alapvetően probléma- és megoldásközpontú, ezáltal kevésbé reprezentálja a kényszereket és kiszolgáltatottságot. Rámutat arra, hogy a nézőpontváltással és önreflexióval nem pusztán a helyzetek észlelése, keretezése, hanem a rájuk adott reakció is megváltoztatható, ami magához a munkához való viszonyt is erőteljesen alakítja. A szisztematikus önmegvalósító narratíva azonban nem véletlenül igen ritka; a tapasztalatok s az egész munka átkeretezése nagy kognitív és érzelmi erőfeszítést igényel, miközben az önkiteljesítés narratíváját is átjárják azok a strukturális hátrányok – a hagyományos női szerepben rejlő ambivalenciáktól és kötöttségektől egészen a globális kényszerekig –, amelyek érzékenyen rajzolják ki a transznacionális térben mozgó nők cselekvésének, önérvényesítésének korlátait.